

Examen VWO

**2021**

tijdvak 2  
donderdag 17 juni  
9.00 - 12.00 uur

**filosofie**

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

## Opgave 1 Voetbal

Per Mertesacker is een succesvolle Duitse voetballer die speelde bij grote clubs en wereldkampioen werd met het Duitse nationale elftal. Na 15 jaar beëindigt hij zijn droomcarrière als topvoetballer. Dan pas durft Mertesacker toe te geven welke enorme druk hij voelde telkens als hij moest presteren:

### tekst 1

Vier à vijf seconden voor het fluitsignaal wordt hij iedere keer overvallen door acute misselijkheid. Hij weet dat hij nu weer alles moet geven, negentig minuten lang. De spanning, zegt hij, is dan bijna ondraaglijk. "Mijn maag draait zich om alsof ik moet overgeven."

Hij heeft het zelf veel te lang weggedrukt: dat deze gigantische voetbalbusiness niet alleen van het lichaam heel veel vergt. "Op zeker moment besef je wel dat het allemaal behoorlijk zwaar is, lichamenlijk en mentaal. Dat het helemaal niet meer om het plezier gaat, maar dat je moet presteren."

*bron: Der Spiegel, 2018*

In de filosofie zijn uiteenlopende opvattingen te vinden over hoe om te gaan met onze lichamelijke behoeftes of passies.

De stoïcijnen en Jeremy Bentham hebben verschillende opvattingen over de verhouding tussen rede en lichaam.

3p 1 Leg uit dat Bentham en de stoïcijnen verschillen van opvatting over de verhouding tussen rede en lichaam.

Beargumenteer vervolgens met een afweging tussen de opvattingen van Bentham en de stoïcijnen hoe Mertesacker zich beter tot zijn lichaam zou kunnen verhouden.

Mertesacker probeert gedurende zijn carrière de juiste keuzes te maken om zich te verhouden tot de lichamelijke druk.

Sommige filosofen beweren dat de mens door een gebrekkig natuurlijk instinct anders omgaat met zijn lichaam dan veel dieren.

2p 2 Leg uit dat volgens deze bewering:

- bij mensen een gebrekkig instinct samenhangt met vrijheid, en
- menselijke behoeftes een culturele dimensie hebben.

Hoe iemand goede keuzes kan maken, is te begrijpen vanuit de deugdethiek. Aristoteles gaat daarbij uit van een bepaalde opvatting van de deugd of voortreffelijkheid.

1p 3 Leg met een voorbeeld uit dat de deugd geen vermogen of emotie is, maar een houding.

1p 4 Leg met het begrip 'volkomen deugd' uit dat Aristoteles' deugdethiek elitair genoemd kan worden.

Een jaar voordat het WK voetbal in Mertesackers eigen land Duitsland gehouden zal worden loopt hij een ernstige hielblessure op.

## tekst 2

De blessure laten genezen was geen optie. En dus speelde hij verder, een jaar lang tot zijn bot erdoor vervormd was.

Het betaalde zich uit, de bondscoach riep hem op. “Het idee om erbij te zijn op het WK in eigen land, dat was een soort roes.”

“Natuurlijk was ik ook teleurgesteld toen we uitgeschakeld werden, maar ik was vooral opgelucht. Ik dacht alleen maar: Het is voorbij. Eindelijk is het voorbij.”

*bron: Der Spiegel, 2018*

- 1p **5** Geef een argument met tekst 2 dat Mertesacker in de omgang met zijn blessure volgens Aristoteles **niet** heeft gehandeld volgens de deugd.

Over de hele wereld dromen kinderen van een carrière als topvoetballer. In Afrika bijvoorbeeld, zien veel jongens zo'n carrière als enige kans om zichzelf en hun familie uit de armoede te halen. Grote Europese clubs maken daar gebruik van door talentvolle spelers al op jonge leeftijd te scouten en aan zich te binden. Enkele talenten krijgen op die manier een profcarrière, maar de meesten vallen in het selectieproces af.

De Engelse topclub Manchester City ging een verbond aan met Right to Dream, de grootste voetbalacademie van West-Afrika.

## tekst 3

Manchester City heeft van het scouten en opleiden van Afrikaans talent een haast industrieel proces gemaakt. De talenten en hun onverwoestbare ambitie vormen de grondstof. Voetbalschool Right to Dream is de fabriek. City is de afnemer, die mag kiezen uit de producten.

De angst bij City voor de concurrentie is groot. City en Right to Dream moeten 'deze unieke periode van solo-dominantie' daarom aangrijpen om zoveel mogelijk 'controle over de regio' te krijgen. De academie neemt vooral kinderen aan van tien en elf jaar, maar 'de trechter' moet 'breder', luidt een intern advies. Voortaan wil de academie ook kinderen van acht aan zich binden.

*naar: NRC, 2018*

- 2p **6** Leg met het voorbeeld van Manchester City uit dat in de neoklassieke opvatting hebzucht en egoïsme een belangrijke rol.
- aanjagers zijn van economische ontwikkeling, en
  - invulling geven aan een bepaalde sociale orde.

Voor- en tegenstanders van de praktijk in tekst 3 verschillen van mening over of jonge talenten hier een kans krijgen of juist uitgebuit worden. De neoklassieke opvatting van de vrije markt is een variant van het liberalisme. Het communitarisme bekritiseert het liberale mensbeeld.

- 3p 7 Geef vanuit het mensbeeld van het liberalisme een argument **voor** de praktijk in tekst 3.  
Geef vervolgens vanuit het mensbeeld van het communitarisme een argument **tegen** de praktijk in tekst 3.  
Beargumenteer tot slot met het onderscheid tussen dunne moraal en dikke moraal welke van deze twee posities volgens jou meer bijdraagt aan het goede leven van de jonge Afrikaanse talenten.

Mertesacker werd na zijn carrière als voetballer hoofd jeugdopleiding van Arsenal. Hij wil jonge talenten beschermen tegen de invloed van het grote geld. Hij zegt daarover:

#### tekst 4

“Is het een verloren strijd in de moderne wereld? Twintig jaar geleden werd ik niet betaald tot mijn achttiende en dat heeft me echt geholpen in mijn ontwikkeling. Een deel van mij zou willen dat het nog steeds zo was, maar dat is onmogelijk. We moeten proberen de boel een beetje normaal en realistisch te houden. Als je als jonge speler van alles krijgt, verlies je het plezier. Je verliest de waardering voor wat je kan en voor de bijzondere kans die je hebt. Ik wil niet dat deze spelers zichzelf kwijtraken. Ze opsluiten in een trainingscentrum waar hun enige focus is om te presteren op het veld? We beoordelen ze natuurlijk op hun voetbal. Maar je verliest zo wel je persoonlijkheid en dan ben je niet meer in staat op welk niveau dan ook te presteren.”

*bron: The Guardian, 2018*

- 2p 8 De jeugdopleiding van een topclub kan gezien worden als onderdeel van de prestatie maatschappij.  
Leg uit dat in de prestatie maatschappij de vrije markt een individualiserende ideologie is geworden.  
Leg vervolgens uit met welke dimensie van het goede leven Mertesacker in tekst 4 kritiek levert op de prestatie maatschappij.

## Opgave 2 De strevende klasse

Volgens journalist Nina Polak hecht de hedendaagse mens meer aan 'ervaringen' dan aan spullen.

Een van die ervaringen is festivals bezoeken. De eerste festivals die in de jaren zestig door hippies werden georganiseerd, worden geïdentificeerd met zelfexpressie, seksuele vrijheid, verzet tegen autoriteit, rebelse songteksten en politieke betrokkenheid. Deze festivalwaarden waren uitdrukking van de bevrijding van het individu en van verzet tegen de morele dagelijkse orde.

Sinds de moderniteit zijn opvattingen over 'het autonome individu' op verschillende manieren gedefinieerd, onder andere door Søren Kierkegaard.

- 2p 9 Leg uit in welk opzicht Kierkegaards opvatting over het autonome individu
- **wel** aansluit bij de festivalcultuur uit de jaren zestig en
  - in welk opzicht **niet**.

Polak benadrukt dat op hedendaagse festivals het verlangen naar zelfexpressie en het verlangen naar saamhorigheid met elkaar botsen. Ze illustreert dit met een ontmoeting op een festival met een jongen die ze kent:

### tekst 5

"Kijk hoe ze dansen," zei hij bezorgd. "Zo triest."

Ik keek. Ze dansten zoals je verwacht dat ze dansen: hun handen in de lucht, hun voeten stampend op de grond, de heupen van de een iets losser dan de ander. "En hun ogen dicht!" voegde hij toe. "Iedereen danst alleen met zichzelf."

Ik dacht te begrijpen wat hij bedoelde. We komen naar festivals om ons samen te voelen, maar we kunnen ons alleen in isolatie uiten. Dat is het met festivals, bezoekers komen er om in gemeenschap iets positiefs te beleven. Daar kun je lege zelfzucht in herkennen, maar ook verlangen naar betekenis.

*naar: De Correspondent, 2017*

De jongen in tekst 5 lijkt te worstelen met de balans tussen individualiteit en gemeenschappelijkheid.

Georg Hegel verwoordt deze balans met zijn opvatting over 'Anerkennung'. Hij geeft daarmee kritiek op het atomaire vrijheidsbegrip.

- 2p 10 Geef met het begrip 'Anerkennung' Hegels kritiek op het atomaire vrijheidsbegrip weer.
- Beargumenteer vervolgens met tekst 5 of jij Hegels kritiek op het atomaire vrijheidsbegrip overtuigend vindt.

Een andere typisch hedendaagse ervaring is volgens Polak het beoefenen van mindfulness. Zelf is ze een trouwe beoefenaar van deze meditatievorm; ze gebruikt hiervoor de app 'Headspace', die ze beschrijft als haar 'digitale goeroe'.

## tekst 6

Mindfulness, leert de app, is het vermogen om aanwezig te zijn, tot rust in het hier en nu, ten volste betrokken bij wat je op dit moment aan het doen bent. Tijdens het zitten en ademen dwalen mijn gedachten regelmatig af naar de paradoxale herkomst van mijn digitale goeroe. Silicon Valley is nu juist dé plek waar de giftige afleiding wordt gecreëerd die ons met z'n allen zo naarstig naar mindfulness doet grijpen. Dat mijn iPhone zowel het probleem als de oplossing biedt, maakt me onbehaaglijk.

*naar: De Correspondent, 2018*

Polaks onbehagen is te begrijpen vanuit Martin Heideggers analyse van de moderne technologische wereld. In die analyse verwoordt Heidegger de moderne verhouding tussen mens en wereld.

- 1p 11 Leg met het begrip 'gestel' uit wat volgens Heidegger de moderne verhouding tussen mens en wereld is.

Volgens Heidegger draagt het wezen van de moderne techniek het gevaar in zich dat andere vormen van 'ontbergen' verdrongen worden. Dit kan tot de opvatting leiden dat de Headspace-app andere vormen van 'ontbergen' verdringt.

- 2p 12 Geef met tekst 6:
- een argument **voor** deze opvatting en
  - een argument **tegen** deze opvatting.

Polaks onbehagen bij de mindfulness-app reikt nog verder. Steeds meer bedrijven bieden werknemers mindfulness-tijd aan op hun werkdag. De meditatievorm kan volgens verschillende onderzoeken helpen om depressiviteit te voorkomen en kan bovendien begrip en betrokkenheid tussen mensen bevorderen. Polak vermoedt echter dat bedrijven mindfulness vooral aanbieden om dure burn-outs te voorkomen en zo de personeelskosten laag te houden en de productiviteit te bevorderen. Dit vermoeden kan in verband gebracht worden met de kritiek van Jürgen Habermas op de instrumentele rationaliteit van de modernisering. Habermas introduceert het idee van een gekoloniseerde leefwereld.

- 2p 13 Leg Habermas' onderscheid tussen instrumentele rationaliteit en communicatieve rationaliteit uit. Beargumenteer vervolgens of het aanbieden van mindfulness tijdens het werk een voorbeeld is van Habermas' idee van de gekoloniseerde leefwereld.

Volgens Polak behoort de hedendaagse mens die naar betekenisvolle ervaringen zoekt tot de 'strevende klasse'. Deze klasse bestaat uit grootstedelijke, hoogopgeleide mensen met een redelijk inkomen. Zij wijzen opzichtig materialisme af, verkondigen geen luide, activistische boodschap, maar hebben als belangrijkste streven om 'bewust en onopvallend te consumeren':

### tekst 7

De strevende klasse eet biologische kip (of helemaal geen kip), drinkt amandelmelk, kijkt naar kwaliteitsseries op Netflix, verrijkt zichzelf (en zijn bilpartij) met yoga, draagt sociaal bewust geproduceerde, ecologisch katoenen kleren en geeft veel geld uit aan unieke, authentieke reizen en onderwijs.

Wie tot deze nieuwe culturele en sociale groep behoort, streeft ernaar om een beter mens te zijn, in alle aspecten van zijn leven. Economische positie is daarbij van secundair belang.

*naar: De Correspondent, 2017*

Polak rekt zichzelf ook tot de strevende klasse en benadrukt met gevoel voor zelfspot dat deze klasse met haar onopvallende, bewuste keuzes voor het goede leven vooral de eigen, verheven sociale positie in stand houdt.

- 2p **14** Geef een argument **voor** en een argument **tegen** de opvatting dat de strevende klasse bijdraagt aan de verdikking van marktrelaties.
- 2p **15** Geef een argument **voor** en een argument **tegen** de opvatting dat de strevende klasse bijdraagt aan ecologische transitie.

Polak wijst vervolgens op een gevaar van de strevende klasse:

### tekst 8

De leden van de strevende klasse zijn niet de boeven van Wall Street, niet de Russische oligarchen die Londen en Manhattan opkopen, ze zijn geen plutocraten in privéjets. Ze verdienen lang niet allemaal extreem veel geld. Maar juist hun positieve eigenschappen maken de strevende klasse misschien wel gevaarlijker dan de superrijken, die worden verguisd in de media. Er zijn maar weinig miljardairs, maar de strevende klasse is gigantisch en machtig. Boven alles versterken ze, met hun subtiele en onzichtbare keuzes, het socioculturele privilege van zichzelf én hun kinderen, terwijl ze anderen uitsluiten. De zelfvoldaanheid van die keuzes en het idee dat ze hun sociale positie zelf verdiend hebben, stelt de strevende klasse in staat om de groeiende ongelijkheid om zich heen te negeren.

*naar: De Correspondent, 2017*

Volgens Polak sluit de strevende klasse met haar ideeën anderen in de samenleving uit.

Dit mechanisme is te herkennen in de kritiek van Karl Marx op instituties.

1p **16** Leg met tekst 8 Marx' kritiek op instituties uit.

Instituties kunnen worden onderscheiden in zachte en harde instituties.

2p **17** Leg dit onderscheid uit met tekst 8.

Beargumenteer vervolgens met dit onderscheid of jij het eens bent met het genoemde gevaar in tekst 8.



## Opgave 3 Kledingindustrie

Hoewel er veel aandacht is voor eerlijke handel in de mondiale kledingindustrie, is er ook nog steeds veel mis. Arbeiders worden vaak uitgebuit: ze moeten werken onder ongezonde en gevaarlijke omstandigheden en ze worden niet beschermd door arbeidsrechten. Om te kunnen vaststellen wat de rechten van mensen in een samenleving zijn, maakt John Locke een onderscheid tussen de natuurtoestand en de natuurwet.

- 2p 18 Geef weer wat de natuurtoestand inhoudt volgens Locke. Leg vervolgens met Lockes opvatting van de natuurwet uit dat de situatie van de uitgebuite arbeiders **niet** is toegestaan.

In een documentairereeks over de kledingindustrie vertelt Shampa uit Bangladesh over haar werkende leven in een naaiatelier en over haar droom om danseres te worden:

### tekst 9

Het probleem is dat ik zes dagen per week in een fabriek werk. Van acht uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds, dus ik heb nooit tijd om te dansen. Ik ben doodop als ik 's avonds thuiskom. Ik heb veel huishoudelijke klusjes. De vaat, koken, schoonmaken. Het is onmogelijk om onze dromen te vervullen.

*naar: De Correspondent, 2018*

De naaiateliers zijn een voorbeeld van arbeidsdeling en uitbesteding van arbeid.

Adam Smith is een voorstander van de verdeling van de werkzaamheden, hoewel hij ook oog heeft voor de nadelige gevolgen ervan. Volgens Smith zijn deze gevolgen te beheersen door de overheid.

- 2p 19 Leg uit dat arbeidsdeling volgens Smith ontstaat uit menselijke neigingen. Leg vervolgens uit welke taak de overheid volgens Smith heeft om de nadelige effecten van de vrije markt uit tekst 9 te voorkomen.

Een voorwaarde voor de vrije markt is het idee van persoonlijk bezit.

- 1p 20 Leg uit hoe volgens Locke persoonlijk bezit ontstaat.

Shampa bezit nauwelijks iets, maakt lange dagen en verdient bijna niets. Volgens Karl Marx leidt het kapitalistische denken over eigendom ertoe dat arbeiders als Shampa worden uitgebuit.

- 2p 21 Leg uit dat de vrije markt volgens Marx de uitbuiting van Shampa in de hand werkt, met:
- het privébezit van productiemiddelen, en
  - het begrip 'kapitaal'.

- Marx dacht dat de situatie van arbeiders zoals Shampa uiteindelijk tot een verandering zou leiden, omdat er onvermijdelijk een revolutie zou komen.
- 1p 22 Leg met Marx' idee van de ontwikkeling van de productieverhoudingen uit dat deze revolutie volgens Marx onvermijdelijk is.

Er is ook een andere kant van de kledingindustrie. Zo vertelt Laizu wat het harde werk, waarmee ze weinig verdient, haar heeft gebracht in het leven:

### tekst 10

Als je in een kledingfabriek werkt, dan hoef je geen bruidsschat te betalen om te trouwen. Je mag trouwen met wie je wilt. Vrouwen zijn nu onafhankelijk. Ze kunnen voor zichzelf en hun families zorgen. Als ik in het dorp was gebleven was ik niet in staat geweest om geld te verdienen. Maar nu kan ik zelf dingen betalen, en dat stemt me gelukkig.

*bron: De Correspondent, 2018*

- Volgens Martha Nussbaum is ontwikkeling van mensen in arme landen niet goed uit te drukken in alleen financiële aspecten.
- 2p 23 Leg uit wat volgens Nussbaum het probleem is met het bnp als criterium voor de ontwikkeling van een land.  
Leg vervolgens met tekst 10 uit, welke andere benadering Nussbaum voorstelt.

Door verschillende initiatieven in ontwikkelingsgebieden ontworstelen vrouwen zich aan een kansarme en uitzichtloze positie. Nussbaum beschrijft in haar boek *Mogelijkheden scheppen* de situatie van Vasanti: Vasanti had geen opleiding en leefde in een politieke context waarin vrouwen weinig invloed hadden op het bestuur. Zij was volkomen afhankelijk van haar echtgenoot en familie voor haar bestaan. Dankzij een lening van een ontwikkelingsorganisatie kan zij nu een eigen bestaan opbouwen. Door haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging is ze ook politiek actief geworden. Maar ook het nieuwe leven van Vasanti is vol onzekerheid. Vrouwen in haar omgeving worden niet serieus genomen en mensen vinden dat het verwerpelijk is dat Vasanti politiek actief is. Ze wordt belemmerd in haar werk, maar Vasanti heeft deze tegenslagen overwonnen. Vasanti's nieuwe leven is een resultaat van een fragiele ontwikkeling in haar zelfbeeld en haar beeld van de buitenwereld, die constant onder druk staan.

- Volgens Nussbaum zijn er twee strategieën voor het omgaan met de breekbaarheid of kwetsbaarheid van het goede leven.
- 2p 24 Leg met het voorbeeld van Vasanti uit dat het goede leven en de kwetsbaarheid daarvan volgens Nussbaum met elkaar verbonden zijn. Beargumenteer vervolgens welke van de twee strategieën die Nussbaum beschrijft, volgens jou het best werkt voor Vasanti.

De voorbeelden van Laizu en Vasanti zoals hiervoor beschreven, laten zien dat het goede leven niet eenduidig en helder te definiëren is in termen van werk en inkomen.

Volgens Hannah Arendt is de manier waarop we met werk omgaan een belangrijke factor in ons begrip van het goede leven.

Arendt maakt een onderscheid tussen werken, arbeiden en handelen. In de verhalen van Laizu en Vasanti lijkt er geen echt 'werk' aanwezig zoals Arendt dat beschrijft. Toch herken je in de voorbeelden van deze twee vrouwen wel een verschil tussen 'arbeiden' en 'handelen'.

2p **25** Leg uit wie van de twee volgens Arendt gericht is op 'arbeiden' en wie op 'handelen'.

---

**Bronvermelding**

*Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.*